

Οι γυναίκες στη μεταμοντέρνα κοινωνία: φτωχότερες ή πλουσιότερες;

ΓΙΩΤΑ ΚΡΑΒΑΡΙΤΟΥ

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΜΑΣ ΠΕΡΝΟΥΝ ΣΤΗ μεταμοντέρνα ή μεταβιομηχανική περίοδο τους και αυτό ήδη έχει αρχίσει, κατά τον Lyotard¹, για τα κράτη του ευρωπαϊκού κέντρου με τη λήξη κιόλας της δεκαετίας του '50. Το μεταμοντέρνο δεν αφορά μόνο το χώρο της τέχνης, την αρχιτεκτονική λόγου χάρη, αλλά και τη γνώση και την πολιτική και τις εργασιακές σχέσεις. Αυτές θα συγκρατήσουν την προσοχή μας: η μεταμοντέρνα εξέλιξη μεταμορφώνει το κοινωνικοοικονομικό πεδίο. Η επίδραση των νέων τεχνολογικών επιτευγμάτων, του αυτοματισμού, της κυβερνητικής, της πληροφορικής, της χρησιμοποίησης των ρομπότ στην παραγωγή καθώς και των τραπεζικών γνώσης, επαναπροσδιορίζει σχέσεις και καταστάσεις. Τα πάντα παίρνουν μια νέα τροπή. Στην παραγωγή όλα είναι πιο τέλεια σχεδιασμένα: μπορεί, χάρη στη νέα τεχνολογία, να κερδηθεί χρόνος ανθρώπινης εργασίας και θεωρητικά τίθεται το θέμα τι θα κάνουν οι άνθρωποι όλο αυτό τον ελεύθερο χρόνο τους. Πλην των άλλων, η μεταμοντέρνα κοινωνία διαθέτει και ένα φοβερό τηλεοπτικό κυκλώπειο μάτι που μπορεί να ελέγχει τα πάντα κάθε στιγμή και οπουδήποτε – είναι το γνωστό μάτι του Big Brother.

Ποια μοίρα μπορεί να επιφυλάσσει η κοινωνία αυτή στις γυναίκες και στην εργασία τους;

Σύμφωνα με τα γνωστά στοιχεία της Unesco, οι γυναίκες σ' ολόκληρο τον πλανήτη μας επιτελούν τα 7/10 περίπου της συνολικής εργασίας, οι άνδρες τα υπόλοιπα 3/10. Τα 9/10 ωστόσο των μισθών αποτελούν εισόδημα ανδρών, οι οποίοι κατέχουν τα 99% των ακινήτων στον κόσμο. Υπάρχει λοιπόν και αυτή η καθαρά υλική οικονομική βάση στην αντίθεση ανάμεσα στα δύο φύλα: Πάγιο και παραδοσιακό το φαινόμενο ότι οι πλούσιοι και οι φτωχές χωρίζονται και κατά φύλο.

Στη μεταβατική εποχή που διανύουμε από τη βιομηχανική στη μεταβιομηχανική κοινωνία, με την οικονομική κρίση και την κρίση απασχόλησης που συνδέεται και με την εισαγωγή νέας τεχνολογίας, παρουσιάζεται επιπλέον η λεγόμενη «νέα φτώχεια». Ξανάρχεται λοιπόν και ξανάχτυπάει η φτώχεια εκεί που πιστεύαμε ότι ήταν ένα φαινόμενο ιστορικά ξεπερασμέ-

νο και ανεπίστροφο, τουλάχιστον για τα κράτη του βιομηχανικού κέντρου – όπως είναι τα κράτη μέλη των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Σύμφωνα με τις σχετικές μελέτες της ΕΟΚ, οι γυναίκες κυρίως πλήττονται από την προσφάτως ενσκήψασα φτώχεια.² Οι γυναίκες μαζί με τα παιδιά τους βέβαια, δεδομένου ότι αυξάνει και πληθαίνει ανά την Ευρώπη ο αριθμός των μονογονεϊκών οικογενειών με «αρχηγό οικογενείας» τη γυναίκα, μόνη της πλέον.

Αξίζει λοιπόν να ασχοληθούμε με το φαινόμενο της φτώχειας, σκεφτόμουν, ιδιαίτερα μια μέρα που ξεφύλλιζα την Ανθολογία της Εφης Αβδελά και της Αγγελικής Ψαρρά, με τα κείμενα και τις διεκδικήσεις των γυναικών τον Μεσοπόλεμο, που ήταν κυρίως η ψήφος και η ισότητα.³ Τη ψήφο την αποχτήσαμε και μας βγήκε, για να μην πω βέβαια άχρηστη, πάντως όχι ιδιαίτερα χρήσιμη για την ώρα. Και το διακίωμα για ισότητα στην αμοιβή και, ακόμα περισσότερο, ισότητα στις εργασιακές σχέσεις, το έχουμε πλέον σήμερα στην Ελλάδα όπως και σε όλα τα κράτη-μέλη των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Και ενώ τύποις –σε επίπεδο νομικό– αυτά τα δικαιώματα έχουν «κατακτηθεί», όπως συνηθίζεται να λέγεται, στην πράξη η οικονομική κατάσταση ενός μεγάλου αριθμού γυναικών, αντί να βελτιώνεται πλησιάζοντας εκείνη των ανδρών, χειροτερεύει. Φτωχαινούν φαίνεται και δεν πλουταίνουν οι γυναίκες, παρά τις πολυμημένες κατακτήσεις και την έλευση της μεταμοντέρνας κοινωνίας, όρο που τον χρησιμοποιώ σ' αυτή την εισαγωγή, μια και είναι της μόδας, χωρίς να τον αναλύω όπως θα έπρεπε.

Θα δω, συνοπτικά πολύ, βέβαια, (I) τις επιπτώσεις αυτής της κοινωνίας στο προσωπικό μιας επιχείρησης που θα λειτουργεί με ηλεκτρονικό εξοπλισμό και στις εργασιακές σχέσεις γενικότερα και (II) τις επιπτώσεις της στη γυναικεία εργασία, την αμειβόμενη και μη αμειβόμενη. Για να αναρωτηθώ στη συνέχεια (III) μήπως η μείωση του χρόνου εργασίας και το ελαστικό ωράριο ευνοούν τη συμμετοχή των ανδρών στην οικιακή εργασία, έτσι ώστε να οδηγούμαστε προς την ισότητα και, τέλος, (IV) ποιες θα μπορούσαν να είναι οι προϋποθέσεις που θα μπορούσαν να συμβάλουν στην ανατροπή της συνθήκης φτώχειας του γυναικείου φύλου.

που δεν ανήκουν στον σκληρό πυρήνα. Οι μισθωτοί αυτοί θα εκτελούν απλούστερες εργασίες. Δεν θα χρειάζονται σπουδαία κατάρτιση, θα παίρνουν χαμηλές αμοιβές και δεν θα έχουν μόνιμη σχέση εργασίας. Ενδεχομένως να υπάρχει και μια τρίτη κατηγορία, που θα εργάζεται εκτός της ε-

I. Η μεταμοντέρνα κοινωνία και η επιχείρηση

Η νέα τεχνολογική εποχή, στην οποία έχουμε εισέλθει, εισάγει μια σειρά καινοτομίες στην οργάνωση της εργασίας.⁴ Η χρησιμοποίηση των ηλεκτρονικών υπολογιστών και της ηλεκτρονικής σημαίνει την αριστοποίηση των συντελεστών της παραγωγής, την άριστη εκμετάλλευση του χρόνου καθώς και την ελαστικότητα της παραγωγής. Η χρησιμοποίηση του «εργατικού δυναμικού» μέσα στα πλαίσια των υπερσύγχρονων μονάδων παραγωγής, μιας παραγωγής προγραμματισμένης, αυτοματοποιημένης και ελαστικής, είναι να δημιουργήσει δύο τουλάχιστον βασικές κατηγορίες σαφώς διαφοροποιημένες. Ένα μικρό πυρήνα από μισθωτούς με εξαιρετικά υψηλή και πολυδιάστατη κατάρτιση και με πάρα πολλές ικανότητες, που έχουν τη δυνατότητα να τις χρησιμοποιούν και να τις εμπλουτίζουν μέσα στην επιχείρηση. Αυτή η νέα εργατική αριστοκρατία δεν απαιτείται βέβαια να ανήκει σε ορισμένο γένος. Όμως μπορούμε να το मानτέψουμε από το γεγονός ότι θα πρέπει να είναι ψυχή τε και σώματι αφιερωμένη στην επιχείρηση, έχει ένα προνομιακό καθεστώς εργασίας, αλλά και επαγγελματικής κατοχύρωσης λόγω της προτεραιότητάς της για επανεκπαίδευση και τελειοποίηση των γνώσεών της.

Η επιχείρηση αυτή απασχολεί παράλληλα ένα μεγάλο αριθμό εργαζομένων

πιχείρησης αλλά θα θεωρούνται αυτοί οι εργαζόμενοι ως κατ' οίκον ανεξάρτητοι ή ελεύθεροι επαγγελματίες. Άμεση συνέπεια αυτών των αλλαγών είναι η πολυδιάσπαση της εργατικής τάξης, η δυσκολία οργάνωσής της, κάτι που βέβαια την καθιστά τρωτή. Γιατί, μεταξύ των άλλων, δεν έχει μάθει, ούτε αυτή ούτε τα συνδικάτα, να σκέφτεται και να αντιδρά συλλογικά μέσα στα νέα αυτά σχήματα. Μέσα σ' αυτά χάνεται.

II. Η γυναικεία εργασία

Ποιες επιπτώσεις έχει τώρα η εισοδός μας στην μεταβιομηχανική κοινωνία και η εισαγωγή της πληροφορικής στη γυναικεία απασχόληση και στην εργασία της γυναίκας γενικότερα; Οι πρώτες συνέπειες έχουν ήδη γίνει αισθητές, γιατί ένας μεγάλος κιάλας αριθμός επιχειρήσεων στις χώρες του βιομηχανικού κέντρου έχει ήδη χρησιμοποιήσει νέες τεχνολογίες, με πρώτη συνέπεια τις απολύσεις. Ένας μεγάλος αριθμός ειδικευμένων εργαζομένων αχρηστεύεται, όπως ακριβώς αχρηστεύονται και τα μηχανήματα παλιάς τεχνολογίας.

Δεύτερη συνέπεια είναι η επέκταση των νέων μορφών εργασίας, που δημιουργεί μια νέα κατηγορία εργαζομένων οι οποίοι απασχολούνται σε μη προστατευόμενες ή λιγότερο προστατευόμενες εργασίες. Πρόκειται για τους εργαζόμε-

νους που δεν έχουν πλήρες ωράριο, παίρνουν μικρή αμοιβή, δεν έχουν κατά κανόνα τη δυνατότητα να ασκήσουν τα συλλογικά και συνδικαλιστικά τους δικαιώματα, δεν έχουν πλήρη τα δικαιώματα κοινωνικής ασφάλισης: επίδομα ασθένειας, άδειες, επίδομα ανεργίας, δικαίωμα για σύνταξη. Δεν έχουν ακόμη δυνατότητα επαγγελματικής καριέρας: η εργασιακή τους σχέση είναι κατά κανόνα πρόσκαιρη.⁵ Σε ποιο φύλο άραγε θα μπορούσε να ανήκει η πλειονότητα αυτής της κατηγορίας των εργαζομένων με μειωμένα ή και καθόλου δικαιώματα, δεδομένου του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στις κοινωνίες που ζούμε;

Και δεν σταματούν εδώ οι συνέπειες της εισαγωγής της νέας τεχνολογίας σε συνδυασμό με την οικονομική «κρίση». Όταν απολύονται ομαδικά οι μισθωτοί από τις επιχειρήσεις – είτε πρόκειται για εργοστάσια είτε για υπηρεσίες – και δεν δημιουργούνται πια νέες θέσεις εργασίας, γιατί με την ηλεκτρονική έχει επεκταθεί η έμμεση εις βάρος της άμεσης εργασίας, τότε ένας μεγάλος αριθμός αργηστευμένων παλαιμάχων αλλά και νέων εργαζομένων που έχουν εργασθεί ελάχιστα ή και καθόλου, στην Ευρώπη πυκνώνουν καταρχήν τις τάξεις των ανέργων. Και σύντομα θα ενταχθούν στην κατηγορία των νέων φτωχών.⁶ Ποιο να είναι άραγε το γένος της πλειονότητας των νέων φτωχών, θηλυκό ή αρσενικό;

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η μεταμοντέρνα διαδρομή, όπως διαγράφεται μέχρι σήμερα, δεν δίνει στις γυναίκες τη δυνατότητα να γίνουν πλουσιότερες, όποιο και αν είναι το περιεχόμενο που δίνουμε σ' αυτή τη λέξη. Αντίθετα η χρησιμοποίηση των νέων τεχνολογιών με τις σημερινές επιδιώξεις – τη μονομερή παραγωγή των συμφερόντων της επιχείρησης – και τις αλυσιδωτές επιπτώσεις που προκαλούν μέσα και έξω από αυτή ανοίγουν στις χώρες του βιομηχανικού κέντρου διάπλατη την πόρτα προς τη λεγόμενη Νέα Φτώχεια για μια μεγάλη κατηγορία γυναικών. Και για μια άλλη κατηγορία γυναικών, που έχει την τύχη να έχει μια απασχόληση, η αμοιβή της δεν την κάνει πλουσιότερη και η δουλειά της η απλήρωτη γίνεται πιο εντατική. Δυστυχώς, η εισαγωγή της νέας τεχνολογίας και η ευκαμψία που τη συνοδεύει οδηγούν σε μια βαθύτερη αναδιάρθρωση των εργασιακών σχέσεων, κατά τρόπο που ενισχύουν τις προϋποθέσεις της οικονομικής εξάρτησης και της φτώχειας των γυναικών.

Είναι πολύ χαρακτηριστική μια έρευνα που έκανε η Carol Mueller στη Γερμανία, στον τριτογενή τομέα.⁷ Τα συμπεράσματα δείχνουν ότι το μεγαλύτερο ποσοστό εργαζομένων με σύμβαση εργασίας μειωμένης προστασίας είναι οι γυναίκες: 72% παίρνουν μια αμοιβή που δεν επαφ-

κεί για τα έξοδα ενός σπιτικού, 93% έχουν πολύ μικρή ή καθόλου επαγγελματική κατάρτιση και περίπου οι μισές (46%) δεν καλύπτονται από την κοινωνική ασφάλιση. Αυτές οι σχέσεις και συνθήκες εργασίας δεν είναι βέβαια τυχαίες και συμπτωματικές, αλλά συνδέονται άμεσα με τον κατά φύλο ιεραρχημένο καταμερισμό της εργασίας, με τις οικιακές ευθύνες και αρμοδιότητες των γυναικών, την ανάρτηση των παιδιών ή τη φροντίδα των ηλικιωμένων γονιών. Οι συνθήκες αυτές έχουν ως συνέπεια να προορίζουν εξ ορισμού τις γυναίκες για τις μη προστατευόμενες μορφές εργασίας. Και φυσικά είναι ο καταμερισμός της εργασίας μεταξύ των ανδρών και γυναικών, που υπάρχει στην κοινωνία μας και όχι η προσωπική τους επιλογή, ή παράλειψη ή η έλλειψη θέλησης αυτών των γυναικών που τις κατευθύνει προς αυτές τις θέσεις εργασίας.

Η Carol Mueller υποστηρίζει ότι κύριοι στόχοι του κεφαλαίου στη σημερινή αναδιοργάνωση της παραγωγικής και αναπαραγωγικής εργασίας είναι η επέκταση της μη προστατευόμενης εργασίας, ότι η αμειβόμενη εργασία θα εκτελείται όλο και περισσότερο στα πλαίσια της μειωμένης ή και ανύπαρκτης προστασίας, και ότι η μη αμειβόμενη εργασία όλο και θα επεκτείνεται.

Παρεμφερή συμπεράσματα, παρά τις ιδιαιτερότητες του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, θα μπορούσαμε να συναγάγουμε και για την Ελλάδα, αν κάναμε μια έρευνα για τις Ελληνίδες που εργάζονται υπό καθεστώς εργασίας μη προστατευόμενης. Θα διαπιστώναμε ότι ένας όλο και μεγαλύτερος αριθμός γυναικών εργάζονται για ένα συμπληρωματικό εισόδημα, εποχιακά ή ευκαιριακά, στο σπίτι και προπαντός φασόν. Εργάζονται συνήθως εντατικά, έτσι που σε όσο το δυνατόν μικρότερο χρόνο να βγάλουν όσο περισσότερη δουλειά γίνεται, με χαμηλή αμοιβή και κατά κανόνα χωρίς ή με ελάχιστα εργασιακά δικαιώματα. Η τάση είναι δηλ. να ενισχύεται τόσο η απροστάτευτη όσο και η μειωμένης προστασίας εργασία αλλά ταυτοχρόνως και ο παραδοσιακός ρόλος της γυναίκας.

Είναι αξιοπρόσεκτο ότι σ' αυτή την αναδιοργάνωση του συνόλου των εργασιακών σχέσεων ενισχύεται και αναπτύσσεται η οικιακή παραγωγή, που την αποκαλούν σήμερα και αυτοπαραγωγή ή αυτόνομη εργασία.⁸ Η τάση ενίσχυσης της οικιακής παραγωγής δηλώνει βέβαια, μεταξύ άλλων, ότι η οικογένεια εξακολουθεί να αποτελεί μονάδα παραγωγής, παρά τις αντίθετες διαβεβαιώσεις – και παρά τις μεταμορφώσεις που υφίσταται.⁹ Γνωρίζουμε άλλωστε ότι, σύμφωνα με μελέτες και υπολογισμούς που γίνονται σήμερα, το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν θα διπλασιαζόταν αν λαμβανόταν υπόψη και η ερ-

γασία που γίνεται μέσα στα πλαίσια της οικογένειας.¹⁰ Η αυτοπαραγωγή στα πλαίσια της οικογένειας, που χωρίς να είναι αμειβόμενη έχει ορισμένο οικονομικό όφελος, παίρνει εντελώς νέες μορφές και δεν είναι απλώς ο εκσυγχρονισμός (εκμηχανισμός) του τρόπου κατασκευής

του κέικ, του γιαουρτιού ή του πλεχτού πουλόβερ. Η αυτοπαραγωγή εκφράζεται με την αγορά ημιτέτοιμων προϊόντων: επίπλα, εσωτερικές σκάλες, έως εξοχικά σπίτια και κότεράκια. Αυτά τα προϊόντα χρειάζονται πολλές ώρες προσωπικής εργασίας για να μπορέσουν να χρησιμοποιηθούν. Η χρησιμοποίηση κατ' οίκον ενός ηλεκτρονικού υπολογιστή, στον οποίο θα μπορούσε μια γυναίκα ξεδεύοντας πολύ χρόνο να τυπώσει το βιβλίο της, είναι ένα άλλο παράδειγμα αυτοπαραγωγής.

ΑΣ προσθέσουμε ότι αυξάνεται σημαντικά και η λεγόμενη «εργασία κατανάλωσης». Όλο και περισσότερο ζητούν από τον καταναλωτή και την καταναλώτρια να κάνουν μόνοι τους ορισμένες εργασίες, όπως: να βάζει σε σακκούλες, να ζυγίζει και να υπολογίζει την τιμή των φρούτων και των λαχανικών του στα μεγάλα ευρωπαϊκά σούπερ μάρκετ ή να συμπληρώνει στην τράπεζα τα διάφορα έντυπα. Εξυπακούεται ότι τις πιο πολλές φορές τις δουλειές αυτές τις κάνουν γυναίκες, και προπαντός οι «ανεπάγγελτες».

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, λόγω της αδυναμίας εξεύρεσης αμειβόμενης εργασίας, που όλο και θα επιτείνεται, συζητείται τόσο έντονα σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες σήμερα η καθιέρωση ενός ελάχιστου κοινωνικού εισοδήματος. Η πρόταση αυτή θυμίζει πολύ σε μας το «μισθό της νοικοκυράς» και τη σχετική προβληματική. Επειδή ορισμένες χώρες είναι υποχρεωμένες να υιοθετήσουν αυτό το

μέτρο για να αποφευχθεί η εξαθλίωση ορισμένων κοινωνικών ομάδων και για να κατασιγασθούν τυχόν διαθέσιμα διαμαρτυρίας ή και εξέγερσης, εκείνο που θα πρέπει να πούμε εδώ είναι το εξής: η αναγνώριση του δικαιώματος για ένα ελάχιστο κοινωνικό εισόδημα θα βυθίσει περισσότερο τις γυναίκες στη σημερινή συνθήκη εξάρτησης και φτώχειας και δεν θα τους προσφέρει τη δυνατότητα της ανθρώπινης χειραφέτησής τους.

III. Οι νέες μορφές εργασίας και η σχέση ανάμεσα στα φύλα

Θα μπορούσαμε πάντως να αναρωτηθούμε μήπως με τη διάδοση των νέων μορφών εργασίας, κυρίως με τη μερική απασχόληση, το μοίρασμα μιας θέσης εργασίας και το ελαστικό ωράριο, δημιουργούνται εξ αντικειμένου οι συνθήκες μιας ουσιαστικής βελτίωσης της σχέσης των δύο φύλων με τη δικαιοτέρα κατανομή της οικιακής εργασίας. Μήπως προωθούνται έτσι οι συνθήκες για την ισότητα, κυρίως με τη δυνατότητα που θα δίνεται στον πατέρα να ασχολείται κι αυτός με το παιδί του, τουλάχιστον αναγκαστικά τις ώρες που θα λείπει η μητέρα. Υπάρχει βέβαια αυτή η τάση στις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης, τάση που πρέπει να συνδεθεί κυρίως με τη μείωση δυνατοτήτων απασχόλησης και την αύξηση του αριθμού των ανέργων σε όλα τα κράτη των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Και όχι βέ-

κού κέντρου μας το δείχνουν ακόμα καλύτερα.

Δεν μπορεί να ανατραπεί γρήγορα και εύκολα η σχέση ανάμεσα στα δύο φύλα και όταν ακόμη ο άνδρας ασχολείται συστηματικά με τις αναγκαίες δουλειές του σπιτιού και με τα παιδιά, στην περίπτωση

βαια τόσο με τους σπόρους των μηνυμάτων του Μάη του '68 που κάρπισαν: αυτά αφορούν σχέσεις και πρακτικές κυρίως στις τάξεις των διανοουμένων.

Σε επίπεδο εργατικού δικαίου δίνεται σήμερα από τον νόμο η δυνατότητα στον πατέρα να παίρνει άδεια για να ασχοληθεί με την ανατροφή του παιδιού του. Είναι η περίφημη γονική άδεια. Η χώρα μας έχει ψηφίσει πρόσφατα ένα σχετικό νόμο και θα μπορούσαμε να πούμε ότι από άποψη θεσμικού πλαισίου συγκαταλέγεται μεταξύ των πρωτοπόρων. Στην πράξη όμως η λειτουργία του νόμου φαίνεται να είναι παιδαγωγική για το μέλλον (και ωφέλιμη για την ώρα σε δύο εργαζομένους νέους αθλητές που άσκησαν το δικαίωμά τους για γονική άδεια ώστε να έχουν τη δυνατότητα να γυμνάζονται).

Φοβάμαι πως δεν αρκεί η απλή ενασχόληση του άνδρα, μέσα στα πλαίσια της οικογένειας, με τις εργασίες που παραοσιακά γίνονται από τη γυναίκα – το νοικοκυριό, το μαγειρέμα, την ανατροφή των παιδιών – για να αλλάξει ριζικά η θέση της γυναίκας στις κοινωνίες μας. Και αν ακόμη υποθέσουμε ότι μπορεί να επιτευχθεί αυτή η ισότητα των ρόλων μέσα στην οικογένεια, και πάλι τα πράγματα είναι εξαιρετικά περίπλοκα. Λέμε «υποθέσουμε» γιατί ξέρουμε πόσο διαφορετική είναι η σχέση της γυναίκας και του άνδρα με την εργασία και τον ελεύθερο χρόνο. Η συζήτηση και οι μελέτες για την «κοινωνία της κουλτούρας» που γίνεται αυτή την εποχή στα κράτη του ευρωπαϊ-

που η γυναίκα εργάζεται. Το θέμα είναι ότι τα κέντρα των πολιτικών και οικονομικών αποφάσεων βρίσκονται έξω από το σπίτι. Σε επίπεδα και σε όργανα που οι γυναίκες είναι ανύπαρκτες ή, στην καλύτερη περίπτωση, αναποτελεσματικά μειοψηφούσες. Είναι δηλ. απύσες, και αυτές καθώς και οι απόψεις και «αξίες» τους, και αδυνατούν έτσι να συγκαθορίσουν ή να επηρεάσουν τις συνθήκες διαβίωσης και ανάπτυξής τους. Είναι ακόμη, αναγκαστικά και άσχετα προς την υποκειμενική τους θέληση, ετεροκαθοριζόμενες.

Το μοίρασμα της οικιακής εργασίας δημιουργεί σίγουρα κάποιες ρωγμές στο ισχύον καθεστώς των σχέσεων ανάμεσα στα δύο φύλα. Δεν αλλάζει όμως – και όσοι το υποστηρίζουν κάνουν λάθος – τη συνολική ανδροκρατική δομή της κοινωνίας μας ούτε και εξασφαλίζουν τις προϋποθέσεις της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Λάθος έκανε πιστεύω η Nancy Chodorow, στο γνωστό βιβλίο της η *Αναπαραγωγή της μητρότητας*,¹¹ όταν υποστήριζε πως οι ανισότητες ανάμεσα στα δύο φύλα θα εκλείψουν όταν οι άνδρες θα επιτελούν τα παραδοσιακά καθήκοντα των γυναικών, και προπαντός την ανατροφή των παιδιών. Λάθος κάνει και η Ραβαγιόλι ή άλλες γυναίκες συγγραφείς που επέμειναν θεωρώντας ως βασική προϋπόθεση τη συμμετοχή των ανδρών στην οικιακή εργασία. Λάθος βέβαια κάνει και ο καθηγητής του Οικογενειακού Δικαίου Δεληγιάννης που υποστήριξε, στην ημερίδα για το μέλλον

του Οικογενειακού Δικαίου,¹² ότι η ισότητα στις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων θα ευνοηθεί από τις νέες μορφές εργασίας. Λάθος κάνουμε και όσες από μας πίστεψαν κάποια στιγμή ότι υπάρχει μια τάση να καθιερωθεί μέσα από το *συντροφικό ζευγάρι* η ισότητα.¹³ Λάθος, γιατί η οικογένεια δεν μπορεί να απομονωθεί από την κατανομή της εξουσίας και την άσκησή της έξω από αυτή.¹⁴ Η προσαρμογή της οικογένειας στις σύγχρονες συνθήκες ζωής και εργασίας με την ανάπτυξη των στοιχείων της συντροφικότητας και «αλληλεγγύης», όσον αφορά την οικιακή εργασία, εξυπηρετεί μάλλον τις νέες ανάγκες για ελαστικότητα του κεφαλαίου παρά την ισότητα και την κοινωνική χειραφέτηση των ανθρώπων.

IV. Για την ανατροπή της φτώχειας των γυναικών

Η απάντηση λοιπόν στο αρχικό ερώτημα είναι, κατά τη γνώμη μου, ότι η λεγόμενη μεταμοντέρνα κοινωνία τείνει να ευνοήσει και να επιτείνει τις συνθήκες εξάρτησης και φτώχειας των γυναικών. Να τις καταστήσει φτωχότερες, παρά τις ρωγμές που έχουν προηγηθεί και από τη μαζική έξοδο της γυναίκας στην αγορά εργασίας και από τις εξισωτικές νομοθεσίες και από τη δουλειά βέβαια που έχει κάνει το γυναικείο κίνημα στο επίπεδο της ιδεολογίας. Ας μην ξεχνάμε όμως τις τεράστιες δυνατότητες που έχει η μεταμοντέρνα κοινωνία να ενισχύει την κρατούσα περί φύλων ιδεολογία με τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, και κυρίως με την πανίσχυρη τηλεόρασή της και την εξουσία που ασκεί στην άοπλη και φτωχή γυναίκα-τηλεθεατή. Φτωχή ως προς την παιδεία, την καλλιέργεια, τις γνώσεις, τις κοινωνικές εμπειρίες και δραστηριότητες. Γιατί τις χαρακτηρίζει βέβαια αυθεντικά και αυτή η μορφή της φτώχειας, η πνευματική, που συμπορεύεται με την υλική φτώχεια και εξάρτηση.

Ποιες θα μπορούσαν να είναι οι προϋποθέσεις, ή ορισμένες από τις προϋποθέσεις, για ανατροπή της συνθήκης φτώχειας και της τάσης για ακόμη μεγαλύτερη φτώχεια των γυναικών; Θα αρκούσε η διεκδίκηση που προβάλλουν δειλά και κάπως θεωρητικά οι ευρωπαϊκές συνδικαλιστικές οργανώσεις για *γενικευμένη μείωση του ωραρίου εργασίας*; Να γίνει, ας υποθέσουμε, εξάωρο, αν όχι τετράωρο, το ωράριο εργασίας, έτσι ώστε να μην υπάρχουν άνεργοι ή νέοι φτωχοί όλων των ηλικιών.¹⁵ Έτσι ώστε όλοι να απορροφηθούν μέσα από την κατανομή του υπάρχοντος χρόνου εργασίας, που θα περιλαμβάνει και όλες εκείνες τις εξουσίες που γίνονται ακόμη από γυναίκες μες

στην τεράστια μοναξιά της ατομικής τους ύπαρξης και συνθήκης εργασίας; Η γενικευμένη μείωση του χρόνου εργασίας είναι ένα ζήτημα που πρέπει να μελετηθεί σε βάθος και να προωθηθεί με τολμή από τις συνδικαλιστικές οργανώσεις. Να επανεξεταστεί η χρήση του χρόνου, τόσο του λεγόμενου εργάσιμου και αμειβόμενου όσο και αυτή του ελεύθερου, τόσο από τον άνδρα όσο και από τη γυναίκα, και να προταθούν τα ανάλογα μέτρα.¹⁶ Οι εργατικές διεκδικήσεις να αντιμετωπίσουν συνολικά το χρόνο εργασίας και ζωής και να επαναδιατυπωθούν.

Πιστεύω, για να κάνω μια σύνδεση με τις διεκδικήσεις των Ελληνίδων φεμινιστριών του Μεσοπολέμου, ότι θα πρέπει να γίνει επαναδιατύπωση και επαναπροσδιορισμός των δύο βασικών τους στόχων, που στην ουσία τους δεν έχουν εκπληρωθεί και που είναι και δικοί μας στην σημερινή τους έκδοση.

Ο πρώτος αφορά στην εργασία, στην πιο πλατιά της έννοια. Θα πρέπει λοιπόν να επανεξεταστεί στο σύνολό της τόσο η αμειβόμενη όσο και η μη αμειβόμενη, εντός αλλά και εκτός σπιτιού, εργασία. Να υπολογιστεί δηλαδή η κοινωνικά αναγκαία εργασία και η κατανομή της.¹⁷ Οι γυναίκες χάρη στην υποκειμενική προσέγγιση και τη βιωμένη εμπειρία τους κατέδειξαν ότι ο χρόνος εργασίας δεν είναι μόνο ο εμπορευματοποιημένος αλλά και ο αόρατος, της μη αμειβόμενης εργασίας, και συνέβαλαν στον αντικειμενικότερο ορισμό του. Η ανατροπή της συνθήκης φτώχειας συνδέεται άμεσα με τον υπολογισμό της συνολικής κοινωνικά αναγκαίας εργασίας και με τη δίκαιη κατανομή της ανάμεσα στα φύλα.

Ο δεύτερος αφορά στα πολιτικά δικαιώματα της γυναίκας (στον Μεσοπόλεμο είχαν περιοριστεί στην ψήφο) ή μάλλον, θα έλεγα, στην ιδιότητα της γυναίκας ως πολίτη μιας πόλεως, με την αρχαία ελληνική έννοια της λέξης. Οι γυναίκες ήταν και είναι απύσες από το χώρο των αποφάσεων και της πολιτικής ζωής, από αρχαίων χρόνων – «άνδρες η πόλις εστί» μας λέει ο Θουκυδίδης – μέχρι των ημερών μας. Αλλά ούτε η εργασία και όποιες θετικές επιδράσεις έχει στον ή στην άνθρωπο – όπως είναι η οικονομική ανεξαρτησία –, ούτε οι άλλες δραστηριότητες, επιτρέπουν την είσοδο ενός ατόμου στην πολιτική ζωή, στην ζωή της πολιτείας, που είναι, όπως μας λέει η Hannah Arendt και με την οποία δεν μπορούμε παρά να συμφωνούμε, η μόνη πραγματική ανθρώπινη ζωή.

Η θεμελιώδης προϋπόθεση για την αραίωση της φτώχειας των γυναικών δεν είναι άλλη από τη δυνατότητα της καθοριστικής πολιτικής τους έκφρασης, με την πιο πλατιά έννοια του όρου. Στο μέτρο που η μεταμοντέρνα κοινωνία δεν εγκα-

ταστήσει αυτή τη συνθήκη και ταυτόχρονα εξακολουθήσει να κάνει χρήση των νέων τεχνολογιών με τη σημερινή λογική της – απασχόληση με μειωμένο ή ελαστικό ωράριο, «υφαρπαγή» του χρόνου της προσωπικής ή οικογενειακής ζωής, είτε με την εγκατάσταση του ηλεκτρονικού υ-

πολογιστή για εργασία βιοπορισμού στο σπίτι, είτε με ωράρια που εξυπηρετούν την παραγωγή και μόνο αυτή – τότε σίγουρα οι γυναίκες θα γίνουν φτωχότερες απ' ό,τι είναι σήμερα. Ακούγεται περιέργως αμείλιχο το δίλημμα, αλλά έτσι είναι: ή οι γυναίκες θα κατορθώσουν να πραγματοποιούν πολιτικά ως κοινωνοί, συμμετοχοί, πολίτες της πόλης, ή θα συνεχίσουν να πορεύονται στη φτώχεια – κάθε μορφής – που καθόλου δεν θα απαλυνθεί προοίους της μεταμοντέρνας εποχής.

Θεωρητικά πάντως τίποτε δεν αποκλείει, και αντίθετα οι μεταμοντέρνες συνθήκες ευνοούν, μέσα από την αποδοχή της διαφοράς του γυναικείου και των γυναικών και μέσα από τον – αόρατο συνήθως – εγκάρσιο κυματισμό των αντιστάσεων τους, τις απαραίτες του συμπεριδορισμού των συνιστωσών της Πόλης και την αναγεννημένη μορφή της: για τον απλό λόγο ότι δεν θα είναι εύκολο να «ξεχνά» πλέον τις γυναίκες και κατά συνέπεια θα τις περιέχει. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. J. F. Lyotard (1985), *La condition post-moderne*, Παρίσι. Minuit και κριτική παρουσίαση του από τον Δημήτρη Αγγελάτο στο περιοδικό *Σπείρα*, τεύχος 8, Αθήνα 1987, σελ. 177-184. Στο ίδιο τεύχος δημοσιεύεται μια συνομιλία του Ζ. Φ. Λιοτάρ με τον Γιώργο Βέλτσο, ο οποίος στο βιβλίο

Μη Κοινωνιολογία θίγει την ίδια προβληματική.

2. Για το πολυδιάστατο φαινόμενο της φτώχειας που είναι εγγενές, με ιεραρχικές και κατά φύλο δομές και αρθρώσεις των κοινωνιών και τη σημερινή μορφή του, βλ. μεταξύ άλλων Henri Bartoli (1983), «Η φτώχεια και η γέννησή της», *Επιθεώρηση Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, τόμος 4, 2-3, σελ. 207 επ. καθώς και τα άλλα σχετικά άρθρα. Επίσης Νικήτα Πατινώτη (1987), «Η φτώχεια ως πρόβλημα: Ιστορική διάσταση, αναλυτικές προσεγγίσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 66, σελ. 286. Για ορισμένες σημερινές όψεις της σχέσης των γυναικών με τη φτώχεια, βλ. Françoise Dasques (1985), «Les femmes et la pauvreté», *Les Cahiers du Griff*, αφιέρωμα «Nouvelle Pauvreté, nouvelle Société», τεύχος 30, σελ. 39 επ.
3. Έφη Αβδελά, Αγγέλικα Ψαρρά (1985), *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία*, Αθήνα, Γνώση.
4. Βλ. Benjamin Coriat, «Information Technologies, Productivity and New Job Content», εισήγηση στο συνέδριο *Progression from a work-based to a culture-based Society*, που οργάνωσε στις Βρυξέλλες, στις 12 και 13 Νοεμβρίου 1987, η ομάδα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου ΟΥΡΑΝΙΟ ΤΟΞΟ. Βλ. επίσης και αφιέρωμα του περιοδικού *Ο Πολίτης*, στις νέες τεχνολογίες, Ιούλιος-Αύγουστος 1987.
5. Yota Kravaritou (1987), *Formes nouvelles d'emploi: leurs effets en droit du travail dans les Etats-membres de la C.E.E.*, Ευρωπαϊκό Ίδρυμα για τη Βελτίωση των Συνθηκών Ζωής και Εργασίας, Δουβλίνο.
6. Η νέα φτώχεια δεν ορίζεται μόνο σε σχέση με το εισόδημα αλλά και με την ποιότητα

- ζωής: με τις συνθήκες διαβίωσης και τη δυνατότητα συμμετοχής σε διάφορες δραστηριότητες. Κατά τον ορισμό που δίνουν οι Ευρωπαϊκές Κοινότητες, φτωχά είναι τα άτομα και οι οικογένειές που τα οικονομικά τους μέσα είναι τόσο περιορισμένα ώστε να αποκλείουν τον κατώτατο αποδεκτό τρόπο ζωής στα κράτη-μέλη όπου ζουν.
7. Βλ. την εισήγηση της Carol Mueller, «La flexibilité, porte de la pauvreté», στο συνέδριο *Progression from a work-based to a culture-based Society*, όπ.π.
 8. Anne Chadeau (1985), «Autoproductions et autoconsommations: vers une nouvelle économie domestique», *Notes et études documentaires*. No 4800, σελ. 147-148, επίσης Guy Roustang (1987), *Emploi et choix de société*, Παρίσι, Syros.
 9. Κανείς δεν αγνοεί πια πως η οικογένεια δεν είναι πια κι αυτή, στους καιρούς μας, αυτό που ήταν ή μόνο αυτό. Έχει αποκτήσει νέα χαρακτηριστικά που είναι η ελαστικότητα, η αβεβαιότητα, η εναλλακτικότητα, η ευελιξία και η ανασφάλεια· βλ. M. T. Meulders-Klein, «Famille état et sécurité économique d'existence dans la tourmente», *Famille, état et sécurité économique d'existence*. Τόμος II, σελ. 1083 επ.
 10. Christine Mueller-Wichmann, «La légende de la société des loisirs», εισήγηση στο συνέδριο *Progression from a work-based to a culture-based Society*, όπ.π. σημ. 3.
 11. Nancy Chodorow (1978), *The Reproduction of Mothering*, University of California Press.
 12. Γ. Δεληγιάννης, στην Ημερίδα για το μέλλον του Οικογενειακού Δικαίου, Θεσσαλονίκη 1988.
 13. Γιώτα Κραβαρίτου (1986), «Εργασία και οικογένεια στο δίκαιο των κρατών-μελών της ΕΟΚ», *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, σ. 913 επ. Όπως γράφουν και οι Michele Barrett και Mary McIntosh, στην *Αντικοινωνική Οικογένεια*, εκδόσεις Κάλβος 1987, σελ. 178: «Δεν μπορούμε να επαναπαυθούμε στην αναδιανομή των υπαρχόντων καθηκόντων στα πλαίσια των υπάρχοντων νοικοκυριών, παρά την αναμφίβολα μεγάλη σημασία της. Πρέπει ταυτόχρονα να επιχειρήσουμε να τα κοινωνικοποιήσουμε και να βρούμε εναλλακτικούς τρόπους εκπλήρωσής τους».
 14. Είναι αλήθεια ότι το «πλέγμα των νευρικών απολήξεων» του μηχανισμού του βρίσκεται έξω από αυτήν.
 15. Για τον Paul Lafargue, που έγραψε το 1889 *Το δικαίωμα στην τεμπελιά*, το ιδανικό ω-
 ράριο είναι το τρίωρο. Οι εικονοκλαστικές απόψεις του είναι εξαιρετικά επίκαιρες σήμερα για την κοινωνία του «ελεύθερου χρόνου»: «Αν, ξεριζώνοντας από την καρδιά της το διεστραμμένο πάθος που την κυβερνά και διαστρεβλώνει την φύση της, η εργατική τάξη ύψωνε το φοβερό ανόστημά της όχι για να αποκτήσει τα δικαιώματα του ανθρώπου – που δεν είναι τίποτε άλλο από το δικαίωμα της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης – ούτε το δικαίωμα στη δουλειά – που δεν είναι τίποτα άλλο από το δικαίωμα στην εξαθλίωση – μα για να σφυρηλατήσει έναν ατσάλινο νόμο που θα απαγόρευε στον καθένα να δουλεύει περισσότερες από τρεις ώρες τη μέρα, η Γη, η γριά Γη, ξετρελαμένη απ' τη χαρά της θα ένωθε να γεννιέται μέσα της ένα καινούργιο σύμπαν... Ω τεμπελιά, μάνα των τεχνών και των ευγενικών αρετών, γίνε το βάλασμα για την ανθρώπινη αγωνία», Παύλ Λαφάργκ (1984), *Το δικαίωμα στην τεμπελιά*, (μετ. Β. Τομανάς), Εκδοτική Ομάδα Θεσσαλονίκης, σελ. 50-51.
 16. Christine Mueller-Wichmann, «La légende de la société des loisirs», όπ.π.
 17. Françoise Collin, «Le temps natal», *Cahiers du Griff, Nouvelle Pauvreté*, όπ.π., σελ. 68 επ.